

بازخوانی تاریخ تجارت سرزمین گرگان و استرآباد

روابط تجاری گرگان با دشت ترکمن

محمود اخوان مهدوی

مقدمه

استان گلستان کنونی که در گذشته با عنوان ایالت استرآباد، ولایت استرآباد، «استرآباد و صحرا» و «گرگان و دشت گرگان» شناخته می‌شد، یکی از مراکز مهم تجاری اقتصادی شمال کشور بوده است. وجود بنادر تجاری گمیش‌تپه، خواجه‌نفس، بندرگز و پس از آن‌ها بندرشاه (بندر ترکمن)، بر اهمیت فعالیت‌های صنعتی، تولیدی و اقتصادی این منطقه افزوده و در یک سده‌ی گذشته در برخی شاخه‌های تجاری - اقتصادی نقش تعیین‌کننده داشته است.

پس از انقراض سلسله‌ی پادشاهی قاجاریه و روی کار آمدن حکومت پادشاهی پهلوی، هم‌زمان با ورود کشور ایران به دوران مدرنیته، تحولاتی جدی در امر تجارت و اقتصاد این منطقه ظهور و بروز یافت که از آن جمله می‌توان به تأسیس کارخانه‌ها و کارگاه‌های تولیدی، تأسیس شرکت‌های متعدد تجاری، تأسیس تجارتخانه‌ها به شیوه‌های نوین، گسترش مبادلات تجاری (صادرات و واردات)، تأسیس اتاق تجارت، تحت تعلیم و آموزش قرار گرفتن تجار، پرندسازی، آشنایی با مقوله تبلیغات تجاری و... اشاره کرد. دقیقاً در همین دوران است که طبق تعالیم اتاق تجارت، اداره مالی و نشریات تجاری، تجارتخانه‌ها به مکاتبات تجاری خود سروسامان داده، امر بایگانی اسناد تجاری مورد توجه تجار قرار گرفت. به همین دلیل است که بیشترین و منظم‌ترین اسناد تجاری موجود در کشور و بالتبع در منطقه‌ی گرگان و دشت گرگان، مربوط به همین دوران و پس از آن است.

واژگان کلیدی: تاریخ اقتصادی - تجارت - دشت گرگان - تجار ترکمن

اسناد و بایگانی‌های تجاری

به طور کل آشنایی تجار با دانش بایگانی اسناد در دوران پهلوی اول، سبب شد، سایر اوراق و اسناد غیرتجاری که برای تجار و تجارتخانه‌ها ارسال می‌شد نیز بایگانی شود، گاهی این اوراق و اسناد غیرتجاری در لابه‌لای اسناد تجاری سراساس تاریخ ورود به تجارتخانه- و گاهی به صورت مجزا بایگانی می‌شدند که اندک تعداد از اوراق باقی‌مانده از این دست، اکنون اسناد بسیار ارزشمندی در حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، هنری، پزشکی، تاریخ و فرهنگ بومی و... محسوب می‌شوند.

متأسفانه با گذشت نزدیک به یک سده از بروز این تحولات و تغییر ساختار مبادلات تجاری و همچنین تغییر نسل و تعطیلی بسیاری از تجارتخانه‌ها و واحدهای تولیدی، اغلب بایگانی‌های تجاری از بین رفته و در بهترین حالت، اسناد آن‌ها پراکنده شده و در بسیاری موارد، اسناد بایگانی‌های مذکور تماماً امحاء و از بین برده شده‌اند.

با توجه به این‌که در طول تاریخ دوسدهی گذشته -به ویژه از انقلاب مشروطه به بعد- تجار نقش مؤثری در رویدادهای سیاسی-اجتماعی کشور داشته‌اند، مطالعه‌ی اسناد تجاری موجود، علاوه بر ارائه‌ی اطلاعات تاریخی در حوزه‌های مختلف، شناختی از تجار آن دوران به دست می‌دهد که غالب آنان در رویدادهای تاریخی محل سکونت و تجارت خود تأثیرگذار بوده‌اند. بالطبع همان‌طور که در بایگانی تجارتخانه‌های استرآباد (گرگان) اسناد زیادی از تجارتخانه‌ها و تجار سایر نقاط کشور و جهان است، به همین نسبت در بایگانی تجارتخانه‌های تجار نقاط مختلف باید اسناد و مکتوباتی باشد که از استرآباد (گرگان) به آن نقاط ارسال شده، بنابراین تلاش برای گردآوری این مکاتبات دوسویه می‌تواند در تکمیل اطلاعات تاریخ تجارت منطقه بسیار مؤثر باشد. در ادامه تعداد ۱۰ طغرا سند، از مجموعه اسناد تجارتخانه برادران ولی‌اف گرگان معرفی خواهد شد.

برخی اطلاعات موجود در مراسلات معرفی شده

- این اسناد مربوط به مبادلات تجاری تجارتخانه برادران ولی‌اف گرگان با تجار ترکمان در مناطق گمیش‌تپه، خواجه‌نفس، پنج‌پیکر، بندر شاه و سیجوال، در اواخر دور هی پهلوی اول (سال‌های ۱۳۱۴ و ۱۳۱۷ خورشیدی) و همگی، مراسلات وارده به تجارتخانه برادران ولی‌اف در گرگان است.
- مراسلات از جانب برخی تجار ترکمان چون: ۱- صفروطاق همّتی. ۲- ابراهیم نیازی. ۳- محمدعراز خواجه‌نفسی. ۴- ملا محمدقلی بشش‌یوسفه‌ای (پنج‌پیکری). ۵- ملا مراد نظر نژاد امانف امچلی. ۶- عاشور علاقی. ۷- غفور مخدومی. ۸- گلدی جان خزینی. ۹- شاه‌گلدی بابانیازی سیجوالی. ۱۰- عطاقره‌بگجانی به تجارتخانه برادران ولی‌اف گرگان و خطاب به حاج محمد اسماعیل و غلامحسین برادران نوشته شده است.
- وسیله‌ی حمل و نقل مراسلاتی بین آن‌ها، ارّابه (عَرّابه) بوده است.
- مکاری‌ها یا ارّابه‌چی‌ها عبارتند بوده‌اند از: ۱- عطا (آتا) ارّابه‌چی. ۲- عظیم ارّابه‌چی. ۳- طواق محمد.
- کالاهای مبادله شده بین آن‌ها عبارتند از: ۱- قالیچه ترکمنی (ارسالی به گرگان و بندر پهلوی)،

۲- آینه (ارسالی به گرگان)، ۳- لمپا (ارسال به گرگان)، ۴- طلا؛ ده مناطی دسته‌دار (ارسال به گرگان)، ۵- جو (ارسال به گرگان) ۶- چادرشب (ارسالی از گرگان) و ۷- منسوجاتی (ارسالی از گرگان) چون: الف) پارچه نمره ۵۶۰. ب) پارچه قجری قهوه‌ای و قرمز. ج) ارمک روسی. د) دبیت روسی سیاه. هـ) پارچه پیراهنی. و) کرباس وطنی نمره ۲۴/۵۰. ز) پارچه جنس ابریشمی. ح) جین سرمه‌ای. ط) تافته. ی) ساطین گلی و عنابی. یا) رفون. یب) پارچه ۵۶۰ روسی.

- نرخ قیمت‌های درج شده در مراسلات عبارتند از: الف) ۱۳۱۴ خورشیدی: ۱- کرایه ارسال وجه از خواجه‌نفس به گرگان، یک ریال (پس‌کرایه-) ب) ۱۳۱۷ خورشیدی: ۱- کرباس وطنی نمره ۲۴/۵۰، مقدار ۲۲/۱۲ ذرع، قیمت ۶۶/۹۰ ریال. ۲- پارچه وطنی جنس ابریشمی، مقدار ۱۸/۱ ذرع، قیمت ۲۵/۸۶ ریال. ۳- پنج عدد آینه ۱۲ الی ۱۳ ریال (هر عدد یا ۵ عدد باهم؟). ۴- چهار عدد لمپا ۲۲ ریال. ۵- طلای ده مناطی دسته‌دار را بین ۲۰ تا ۲۱ تومان قیمت گرفته (ظاهراً قیمت آن بالا بوده). ۶- تافته، قیمت فروش در تهران متری ۱۲ ریال.

- گزارش وضع بازار: ۱- کسادى بازار پنج‌پیکر (بش‌یوسقه) و وصول نشدن مطالبات (۱۳۱۴/۵/۱۷).

۲- کسادى بازار گمش‌تپه و فروش نرفتن جنس‌های خریداری شده از گرگان (۱۳۱۷خ).

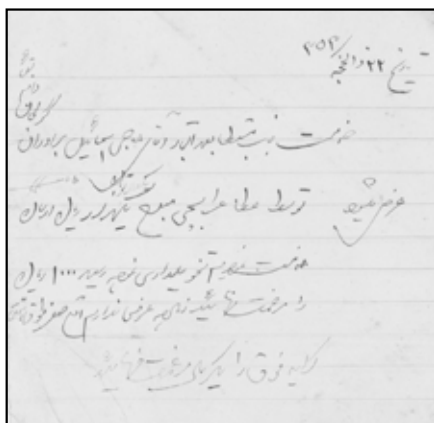
- اسامی سایر اشخاص: ۱- محمدابراهیم کسی که وجه را از ملا محمدقلی بشوسقه‌ای به حاج محمداسماعیل برادران رسانیده است (۱۳۱۴/۵/۱۷). ۲- حق‌بردی شریک و احتمالاً برادر غفور مخدومی تاجر گمش‌تپه (۱۳۱۷خ).

- سایر اطلاعات: ۱- در ۱۲ مرداد ۱۳۱۴ حاج محمداسماعیل برادران تازه از سفر حج بازگشته است.

۲- در ۲۲ آبان ۱۳۱۴ عاشور علاقی به گنبد قابوس سفر کرده است. ۳- در ۲۲ آبان ۱۳۱۴ غلامحسین برادران از سفر تهران، به گرگان بازگشته است. ۴- غفور مخدومی در ۱۳۱۷خ اذعان می‌دارد که شریکش، حق‌بردی، از جنس‌هایی که او از برادران خریده راضی نیست و هم‌چنین گفته جنس‌های سنگینی که به من داده‌ای را کسی نگاه هم نمی‌کند، چه برسد که بخواهند بخرند. ۵- در ۱۳۱۷خ غفور مخدومی دو عدد قالیچه نزد غلامحسین برادران داشته و به او گفته آن‌ها را عودت بده که می‌خواهم به بندر پهلوی بفرستم. ۶- در ۱۳۱۷خ پنج عدد آینه غفور مخدومی در دکان غلامحسین برادران امانت بوده که از او خواسته آینه‌ها را توسط دلال به قیمت ۱۲ الی ۱۳ ریال بفروشد. ۷- غلامحسین برادران از شاگلدی بابانیازی یک‌هزار پوط جو خریده که در تاریخ ۱۳۱۷/۸/۱۱ با این‌که موعد تحویل آن گذشته بوده، هنوز تحویل نگرفته و شاگلدی با ارسال این ورقه اعلام کرده اگر برادران (خریدار) جنس‌ها را تحویل نگیرد، خرابی و ضایع شدن جنس به عهده خریدار است و هم‌چنین تهدید کرده که به «ثبت» نیز گوشزد خواهم کرد. ۸- در تاریخ ۱۳۱۷/۱۰/۲۷ عطاره بگجانی ۲۰ عدد چادرشبی را که از غلامحسین برادران خریده بوده، به او عودت داده است.

- نحوه درج تاریخ در مراسلات: از بین این ده مراسله ۹ مراسله دارای تاریخ و یک مراسله فاقد تاریخ است، از بین ۹ مراسله‌ی تاریخ‌دار ۸ مورد شامل تاریخ کامل روز و ماه و سال و یک مورد فقط شامل روز و ماه است. از بین ۹ مراسله‌ی تاریخ‌دار ۴ مراسله به تاریخ قمری و پنج مراسله به تاریخ شمسی است.

تصویر و متن اسناد

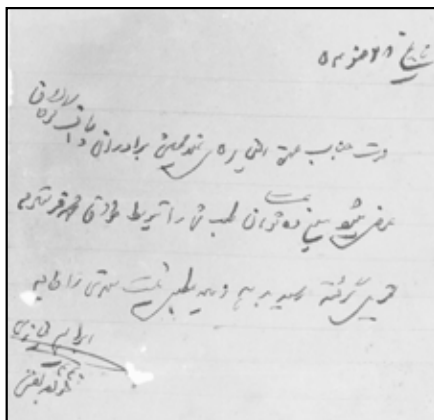

[مراسله صفرطوق همتی تاجر ترکمان
به حاجی محمد اسماعیل برادران تاجر
گرگانی، مورخ ۷ فروردین ۱۳۱۴]

مراسله صفرطوق همتی

تاریخ ۲۲ ذالحجه / ۳۵۳

خدمت جناب مستطاب عمده‌التجار آقای حاجی اسماعیل^۱ برادران گرگان دام بقاء
عرض میشود توسط عطا عرابچی مبلغ یک هزار ریال یکصد تومان^۲ ارسال خدمت نمودم،
تحویل‌داری نموده، رسید ۱۰۰۰ ریال را مرحمت فرمائید. زیاده عرضی ندارم. اقل صفرطوق همتی
کرایه فوق را یکریال مرحمت فرمائید.

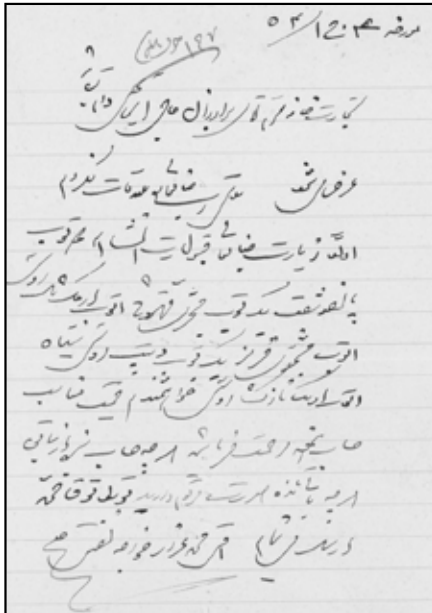

[مراسله ابراهیم نیازی تاجر ترکمان از
خواج‌نفس به غلامحسین برادران ولی‌اف
تاجر در گرگان، مورخ ۱۰ خرداد ۱۳۱۴]

مراسله ابراهیم نیازی

تاریخ ۲۸ صفر ۵۴

خدمت جناب عمده‌التجار آقای غلامحسین برادران ولی‌اف گرگان
عرض میشود مبلغ ده تومان^۳ طلب شما را بتوسط طواق محمد فرستادم، تحویل گرفته، رسید
بدهید. زیاده مطلبی نیست، سلامتی را طالبیم. [امضاء:] ابراهیم نیازی ۴۴۰ خواج‌نفس.

مراسله محمدعزاز خواجه نفسی

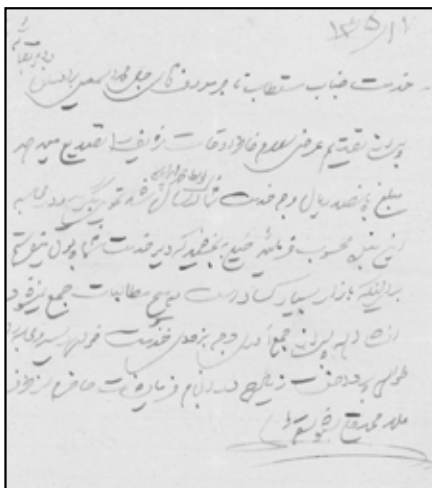
[مراسله محمدعزاز تاجر ترکمان از خواجه نفس به تجارتخانه برادران در گرگان، مورخ ۱۲ مرداد ۱۳۱۴]

ج ۱ جواب داده شد

مورخه ۴ ج ۵۴/۱

تجارتخانه محترم آقای برادران حاجی اسماعیل دام بقائه

عرض میشود مدتی است جنابعالی را ملاقات نکردم؛ اولاً زیارت جنابعالی قبول است انشالله. دو توب پانصد [و] شصت، یک توب قجری قهوئی، ۱ توب ارمک مال روسی، ۱ توب قجری قرمز، یک توب دبیت روسی سیاه، ۱ توب ارمک نازک روسی خواهمندم قیمت مناسب حساب نموده، مرحمت فرمائید. هرچه حساب بنده از سابق هرچه باقی مانده، صورت مرقوم دارید، توسط توق محمد ارسال می نمایم. اقل محمدعزاز خواجه نفس صح.

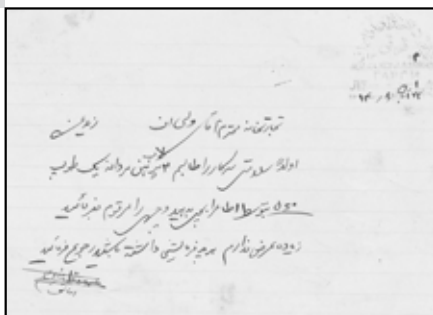

مراسله ملامحمدقلی بش یوسقه ای

[مراسله ملامحمدقلی تاجر ترکمان از بش یوسقه (بش پیکر) به حاج محمد اسماعیل برادران در گرگان، مورخ ۱۷ مرداد ۱۳۱۴]

۱۴/۵/۱۷

خدمت جناب مستطاب تاجر معروف آقای حاجی محمد اسماعیل برادران دام بقائه پس از تقدیم عرض سلام، خاطر اوقات شریف را تصدیع میدهد مبلغ پانصد ریال وجه خدمت شما، توسط محمد ابراهیم ارسال شد، تحویل بگیرید و در محاسبه این بنده محسوب فرمائید. خیلی به بخشید که دیر خدمت شما پول میفرستم. برای اینکه بازار بسیار کساد است و هیچ مطالبات جمع نمیشود. انشالله پس از جمع آوری وجه، بزودی خدمت خواهم رسید و محاسبه را خواهم پرداخت. زیاده در انجام فرمایشات حاضرم. از طرف ملامحمدقلی بش یوسقه [امضاء]

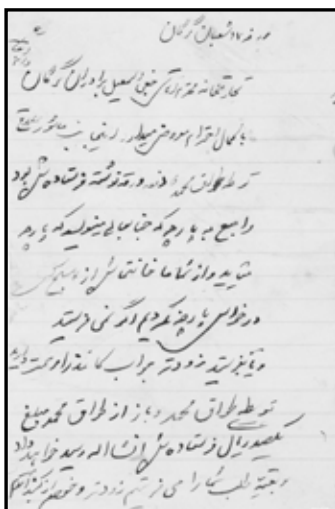

[مراسله تجارتخانه ملامراد نظرنژاد اماناف
از گمیش تپه به تجارتخانه ولی اف در
گرگان، مورخ ۲۲ آبان ۱۳۱۴]
اثر مهر^۴: ملا مراد نظرنژاد اماناف
قرقی^۵

نمره ... ۱...

تاریخ ... ۲۲ آبان ... ماه ... ۱۴/۸/۱۳

تجارتخانه محترم آقای ولی اف زید عزه
اولاً سلامتی سرکار را طالبم ۲ طوب^۶ پیرهن
مردانه، یک طوب ۵۶۰، بتوسط اطرا^۷ عراقچی بدهید وجهی^۸ را مرقوم بفرمائید. زیاده عرضی
ندارم، هرچه فرمایشی داشته باشید، رجوع فرمائید. [امضاء:] ملا مرد نظرنژاد اماناف

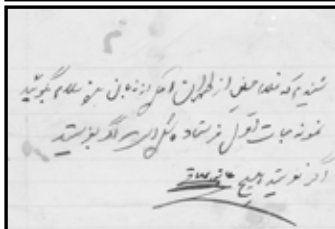

[مراسله عاشور علاقی تاجر ترکمان به حاجی
محمد اسماعیل برادران تاجر گرگانی، مورخ ۲۲ آبان
۱۳۱۴]

مورخه ۱۷ شعبان [۱۳۵۴] گرگان

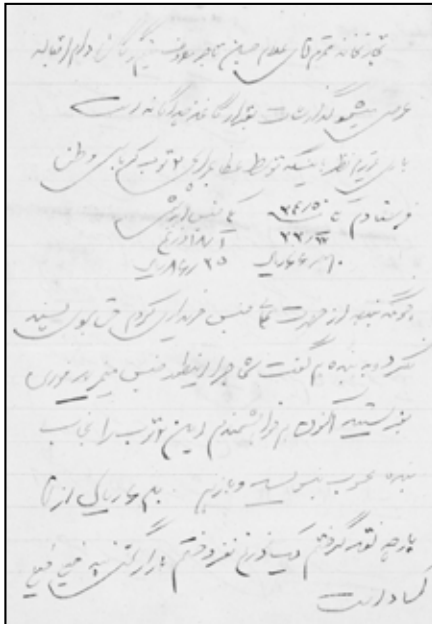
تجارتخانه محترم آقای حاجی اسمعیل برادران گرگان
دام بقاءه

با کمال احترام معروض میدارد اینجانب عاشور علاقی،
توسط طواق محمد، دو دفعه ورقه نوشته، فرستاده شده
بود؛ راجع به پارچه، که جنابعالی مینویسید که پارچه میآید
و از شما ما خانتما^۹ شده، از هیچ کس درخواست^{۱۰} پارچه
نکردیم. اگر نمیفرستید و یا بفرستید، زودتر جواب کاغذ
را مرحمت دارید توسط طواق محمد، و باز از طواق محمد
مبلغ یکصدریال^{۱۱} فرستاده شده، انشالله رسید خواهید داد
و بقیه طلب شما را میفرستیم زودتر و خودم از گنبد
آمدم. شنیدم که غلام حسین از طهران آمده، از زبان بنده
سلام بگوئید. نمونه جات اول فرستاده شده است اگر
بفرستید، اگر نفرستید هیچ. [امضاء:] عاشور علاقی

مراسله عاشور علاقی

[مراسله تجارتخانه مخدومی از گمیش تپه به تجارتخانه برادران
ولی اف به گرگان، مورخ ۱۳۱۷ خورشیدی از طرف غفور مخدومی، خطاب به غلامحسین ولی اف]
تجارتخانه محترم آقای غلامحسین تاجر معروف مقیم گرگان دام اقباله
عرض میشود گذارشات^{۱۲} بقرار گاغذ^{۱۳} جداگانه است.

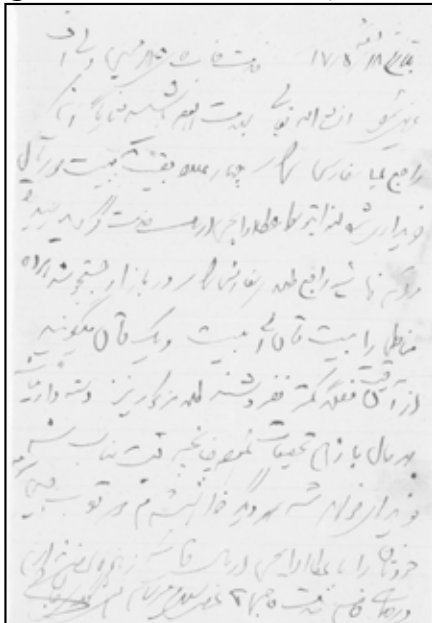
مراسله غفور مخدومی

یکی جنس ابریشمی	یکی نمبره ۲۴/۵۰
ذرع ۱۸/۱	[ذرع] ۲۲/۱۲
ریال ۸۶/۲۵	ریال ۶۶/۹۰

باری عزیزم نظر باینکه توسط عطا عربچی ۲ توپ کرباس وطن فرستادم چونکه^{۱۴} بنده هرچه از حضرت عالی جنس خریداری کردم، حق بردی پسند نکرد و به بنده هم گفت شما چرا اینطور جنس میخرید؟ فوری بفرستید! اکنون هم خواهم مندم این ۲ توپ را بحساب بنده محسوب بنویسید و باز هم ۶۳۰ ریال از آقا پارچه نقد گرفتم، یک ذرع نفروختم؛ بازار گمش تپه خیلی خیلی کساد است.

آن پارچه هایکه^{۱۵} سنگین بنده دادید، اصلاً رویشان را نگاه نمیکنند^{۱۶}. حق بردی اینقدر از تو دل دلتنگ است، [می گوید:] پارچه های

سنگین بتو داده، بنده اینقدر پول زیاد ندارم! خواهم مندم آن ۲ عدد قالیچه را بتوسط این عربچی ارسال دارید و میخوام به بندرپهلوی بفرستم و اگر ممکن است یکصد ذرع

مراسله گلادی جان خزینی

حساب را کرباس بفرستید و باز هم ۵ عدد آینه درون بدگان^{۱۷} حضرت عالی مانده است، آن را بتوسط دلال بفروشید ۱۲ / اله ۱۳ ریال باشد. زیاده عرضی ندارم. [امضاء:] غفور

[مراسله گلادی جان خزینی تاجر ترکمان از گمیش تپه به غلامحسین ولی اف در گرگان، مورخ ۱۸ مرداد ۱۳۱۷]

مورخه ۱۸ لیلۀ ۱۷/۵

خدمت جناب آقای غلامحسین ولی اف عرض میشود انشاء تعالی بسلامت بوده باشید. ثانیاً آنکه راجع لمپا سفارشی سرکار، چهار عدد بقیمت بیست دو ریال خریداری شده، لذا بتوسط عطا اراجچی ارسال خدمت گردید، رسید را مرقوم فرمائید. راجع طلای سفارشی سرکار در بازار جستجو شد، هر ده مناطی را بیست تومان الی بیست و یک تومان

میگویند. از آن قیمت فعلاً کمتر نفر و شند. طلا [ی] مذکور نیز دسته دار میباشد. بهر حال باز هم تحقیقات نموده، چنانچه قیمت مناسب شد، خریداری خواهد شد. دیگر خواهشمندم دو توپ جین سرمه [ای] خودتان را با عطار ارجی ارسال فرمائید. زیاده عرضی ندارم، در خدمات حاضر. خدمت حاجی آقا عرض سلام میرسانم [امضاء: اقل گلدی جان خزینی]

[مراسله شاگلدی بابانیاژی تاجر ترکمان سیجوالی به تجارتخانه غلامحسین برادران تاجر گرگانی، مورخ ۱۱ آبان ماه ۱۳۱۷]

گرگان

۱۷/۸/۱۱

تجارتخانه آقای غلامحسین برادران گرگانی عرض میشود ممتنی است برای دریافت مقدار یکهزار پوپ جو خریداری خود، که از موعد دریافت آن گذشته، مراجعه فرمائید. لذا بمنظور اطلاع عرض میشود که اگر از تاریخ انتشار، برای دریافت جو خود مراجعه نفرمائید، جو مزبور خراب و ضایع شود، بعهد خود شما است. به ثبت هم گوشزد میکنم. حالیه منوط برای مبارک است. محض

اطلاع عرض میشود. [امضاء: شاگلدی]

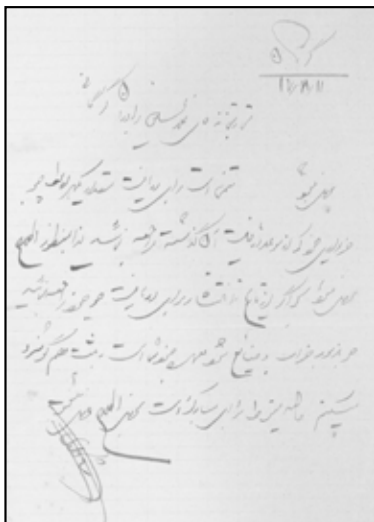
[مراسله عطارقه بگجانی تاجر ترکمان به غلامحسین برادران تاجر در گرگان، مورخ ۲۷ دی ماه ۱۳۱۷]

۱۷/۱۰/۲۷

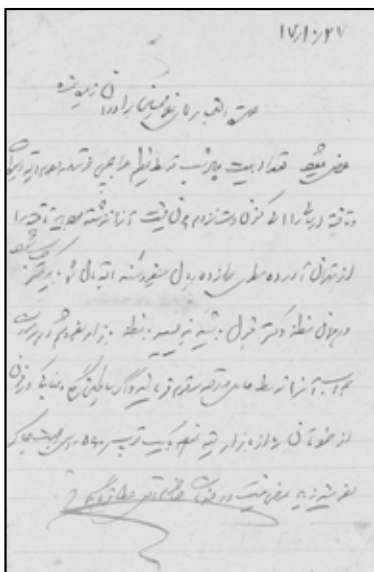
عمدهالتجار آقای غلامحسین برادران زید عزه عرض میشود تعداد بیست چادرشب توسط عظیم عربچی فرستاده بودم، البته رسیده است و تافته ارسالی را الی کنون دست نزد، چون قیمت آنرا ننوشته بودید. تافته را از تهران آورده مطری^{۱۸} دوازده ریال میفروشند. البته مال شما باید کمتر حساب شود. در همان مظنه و کمتر قبول باشید بنویسید با مظنه بازار بفروش. در هر صورت جواب آنرا توسط حامل ورقه مرقوم فرمائید و اگر ساطین گلی و عنابی و رفون، از خودتان یا از بازار تهیه نموده، با یک توپ ۵۶۰/ روسی جهت چاکر بفرستید. زیاده عرضی نیست، در

خدمات حاضر. [امضاء: اقل عطارقه بگجانی]

[ظهر ورقه: گرگان آقای غلامحسین برادران

مراسله شاه گلدی بابانیاژی سیجوالی

مراسله عطارقه بگجانی

۱ - صحیح: اسماعیل

۲ - عبارت «یکصد تومان» در بالای «یکهزار ریال» نوشته شده و در کنار آن رقم ۱۰۰ تومان به خط سیاق نیز نوشته شده است.

۳ - در بالای عبارت «ده تومان»، رقم ده تومان نیز به خط سیاق نوشته شده است.

۴ - اثر مهر، نشان تجارتخانه قرقی است که به جای چاپ روی کاغذ، از مهر استفاده شده است.

۵ - تمامی عبارات فارسی به روسی نیز نوشته شده است.

۶ - صحیح: توپ

۷ - صحیح: عطا

۸ - صحیح: وجش

۹ - خاتما: املا غلطی از واژه‌ی «خون طمع» فارسی که در گویش استرآبادی با تلفظ خوان طمع [xotema] رایج و پرکاربرد و به مفهوم طمعکار و حریص است. در این جا عبارت «از شما ما خاتما شده» یعنی ما به وعده‌ی شما طمع کردیم و یا شاید منظورش «خاطر جمع» بوده، ولی واژه را اشتباه انتخاب کرده است.

۱۰ - درخواست

۱۱ - رقم یکصدریال به خط سیاق در بالای املا فارسی «یکصدریال» نوشته شده است.

۱۲ - صحیح: گزارشات

۱۳ - صحیح: کاغذ

۱۴ - صحیح: چونکه

۱۵ - صحیح: هانیکه

۱۶ - صحیح: نمیکند

۱۷ - صحیح: به دکان

۱۸ - صحیح: متری